

Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος εἶναι, στὰ δικά μου σήμερα μάτια, ὁ μέγιστος τῶν αὐτοκρατόρων. Τώρα πού ἔχω καλά γνωρίσει καί τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους, λέω πὼς εἶναι στὴν ἱστορία μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Καρλομάγνο, μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ὅθωνα τὸν Μεγάλο καί τὸν Φρειδερίκο τὸν δεύτερο, τὸν σύμμαχο καί πεθερὸ τοῦ Ἰωάννου Δούκα Βατάτζη.

Τοῦ δασκάλου μου τοῦ ἄρεσε νὰ λέει μεγαλύτερο τὸν ἰδρυτὴ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων, ἐπειδὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Πάτρα, κ' ἐπειδὴ ἔφθασε ἀπὸ τὸ τίποτε στὸ πᾶν. Ὁ πρῶτος, ὅμως, Βασίλειος ἦταν τυχερός. Τὸν βόηθησαν ὁ Πρωτόκλητος Ἀνδρέας, ἡ πλούσια Δανιηλὶς καί ἡ τύχη. Ὁ Βουλγαροκτόνος, ἀντίθετα, ἦταν ἄτυχος. Ἡ Ἑλληνίδα μητέρα του Θεοφανώ, μετὰ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ πατέρα του Ρωμανοῦ, πῆρε ἄντρα τῆς τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ. Ὡραία, σκληρή, ἀδάμαστη στὶς ἐρωτικές ἐπιθυμίες τῆς, δυνατὴ καί φιλόδοξη, ἔβαλε νὰ σκοτώσουν τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ, γιὰ νὰ παραδώσει ἐλεύθερα τὸν ἑαυτὸ τῆς καί τὸ κράτος στὸν ὠραῖο συνένοχό τῆς Ἰωάννη Τσιμισκῆ. Τὸ κράτος τῶσφιξε ὁ Τσιμισκῆς στὴν ἀγκαλιά του, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν ἔδιωξε ἀπὸ τὸ παλάτι «καί κατὰ τὴν νῆσον τὴν λεγομένην Πρώτην περιώρισε», ὑποκύπτοντας στὸν ἀμείλικτον ὄρο πού, γιὰ νὰ δεχθεῖ νὰ τὸν χρίσει αὐτοκράτορα, διατύπωσε ὁ πατριάρχης Πολύευκτος, ὁ αὐστηρὸς μοναχὸς πού ἤξερε ν' ἀντιμιλάει στοὺς αὐτοκράτορες. Ὁ Βασίλειος καί ὁ ἀδελφός του, ὁ ἀμέριμος καί φιλήδονος Κωνσταντῖνος πού ἀρκέσθηκε, ὅταν ἦρθε ἡ ἱστορικὴ ὥρα τοῦ Βασιλείου, νὰ συμβασιλεύει συμβολικά, ἔχασαν τὴν προστασία τῆς μητέρας τους πού, ὅσο κακὸς κι' ἂν ἦταν ὁ χαρακτήρας τῆς, δὲ μπορῶ νὰ παραδεχθῶ ὅτι δὲ θ' ἀγαποῦσε τὰ παιδιὰ τῆς. Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ ἑνδοξοῦ Τσιμισκῆ βρῆκε τὸν Βασίλειο στὴν ἡλικία τῶν δεκαοχτῶ ἐτῶν. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι — καί σ' αὐτοὺς πρωτοστάτησαν ὁ Βάρδας Σκληρὸς καί ὁ Βάρδας Φωκᾶς — ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθεῖ τὸ αὐτονομιστικὸ κίνημα τῆς Μακεδονίας μὲ ἡγέτη τὸν μεγάλο Σαμουήλ πού ἀνασυγκρότησε τὸ Βουλγαρικὸ κράτος. Μὲ κέντρο καί πρωτεύουσα τὴν Ἀχρίδα, τὸ κράτος αὐτὸ ἐξαπλώθηκε ἀπὸ τὸν Εὐξείνιο Πόντο ὡς τὸ Δυρράχιο, καί οἱ Βούλγαροι ἔφθασαν τότε ὡς τὴν Πάτρα. Ὑστερ' ἀπὸ μιὰ πρώτη ἄτυχη προσπάθεια ν' ἀντιμετωπίσει τὸν πανίσχυρο Σαμουήλ πού πήγαινε νὰ γκρεμίσει τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ὁ Βασίλειος, βλέποντας νὰ κινδυνεύει καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Βάρδα Φωκᾶ πού εἶχε τὴν Ἀσία στὰ χέρια του, ἐπικαλέσθηκε τὴ βοήθεια τοῦ Ρώσου Βλαδίμηρου. Στηριγμένος σὲ μερικὲς χιλιάδες Ρώσους — ἡ φιλικὴ αὐτὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ Κίεβο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐκτρι-

στιανισμό τῶν Ρώσων καὶ τὴν πνευματικὴ τους ὑπαγωγή στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη — τερματίζει ὁ Βασίλειος τὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ στρέφεται (ὠριμος πιά καὶ δοκιμασμένος σὲ δύσκολες πράξεις, κλειστὸς στὸν ἑαυτό του τόσο πού ἀποφάσισε νὰ μείνει ἀνύπαντρος) κατὰ τοῦ Σαμουήλ. Ἐνῶ, ὅμως, ἄρχισε νὰ στριμώχνει τὸν Σαμουήλ, ἔπρεπε νὰ τρέξει καὶ ὡς τὴ Συρία γιὰ ν' ἀποκρούσει τοὺς Ἀραβες πού βρῆκαν κι' αὐτοὶ τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσβάλουν στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ἀλλὰ κι' ὡς τὰ κράσπεδα τοῦ Καυκάσου γιὰ ν' ἀσφαλίσει κι' ἀπὸ κεῖ τὴ μεγάλη κληρονομιά πού εἶχε παραλάβει. Ἀφοῦ ἀσφάλισε τὸ κράτος πρὸς τὸν Εὐφράτη καὶ πρὸς τὸν Καύκασο, ἔδωσε τὰ τελευταῖα χτυπήματα στὸν Σαμουήλ. Τριάντα χρόνια ἔπιασε ἡ ἱστορικὴ γιγαντομαχία ἀνάμεσα στὸν Βασίλειο καὶ τὸν Σαμουήλ. Ὁ χρονογράφος Γεώργιος ὁ Κεδρηνὸς λέει ὅτι, μετὰ τὴν τελευταία μεγάλη του νίκη, ὁ Βασίλειος «τοὺς ἐαλωκότας τῶν Βουλγάρων ἀμφὶ τὰς ἰε', ὡς φασιν, ὄντας χιλιάδας ἀπετύφλωσε, καὶ ἐκάστην ἑκατοντάδα πεπηρωμένων ὑφ' ἐνὸς μονοφθάλμου ὀδηγεῖσθαι κελεύσας εἰς τὸν Σαμουήλ ἀποπέμπει. Οὓς ἐκεῖνος», δηλαδή ὁ Σαμουήλ πού εἶχε καταφύγει στὸν Πρίλαπο, «ἀφικνουμένους κατ' ἀριθμὸν καὶ τάξιν θεώμενος, καὶ τὸ πάθος οὐκ ἐνεγκῶν νεανικῶς καὶ εὐψύχως, λειποθυμία καὶ σκότῳ βάλλεται καὶ εἰς γῆν πίπτει... Καὶ μετὰ δύο ἡμέρας θνήσκει». Οὔτε ὁ δάσκαλός μου πίστεψε ποτέ του, οὔτε κ' ἐγὼ μπορῶ νὰ πιστέψω ὅτι ὁ Βασίλειος ἦταν ἰκανὸς νὰ πάρει μιὰ τόσο ἀπάνθρωπη ἀπόφαση. Κι' ἂν ἀκόμα τὴν ἔπαιρνε — καὶ ὁ Βασίλειος ἦταν, βέβαια, «δύσοργος» — εἶναι ἀδύνατο νὰ παραδεχθῶ ὅτι θ' ἄφηνε τοὺς ἀνθρώπους του νὰ τὴν ἐκτελέσουν πέρα γιὰ πέρα. Γιατί, ἄλλωστε, νὰ δώσω πίστη στοὺς χρονογράφους καὶ ν' ἀγνοήσω τὸ γεγονός ὅτι ὁ σοφὸς καὶ σχετικὰ μὲ τὸ ξένο πρὸς τὸν ἑαυτό του παρελθὸν φιλαλήθης Μιχαὴλ Ψελλὸς δὲν κάνει οὔτε ὑπαινιγμὸ γιὰ μιὰ τέτοια φοβερὴ πράξη; Ἡ ἀλήθεια, βέβαια, εἶναι ὅτι ὁ Ψελλὸς δὲν περιγράφει διόλου τοὺς πολέμους τοῦ Βασιλείου κατὰ τῶν βαρβάρων καὶ μᾶς λέει μονάχα ὅτι «καὶ τὸ βάρβαρον ἀπεκάθηρε» καὶ ὅτι «ἐποιεῖτο... τὰς πρὸς τοὺς βαρβάρους στρατείας οὐχ ὡσπερ εἰώθασιν οἱ πλείους τῶν βασιλέων ποιεῖν, μεσοῦντος ἐξιόντες ἔαρος καὶ τελευτῶντος θέρους ἐπαναζευγνύντες, ἀλλ' ὄρος αὐτῶ τῆς ἀναζεύξεως ἦν τὸ τοῦ σκοποῦ τέλος, ἐφ' ᾧ καὶ τὴν κίνησιν ἐποιήσατο». Ὡστόσο, ἀναλύοντας ὁ Ψελλὸς — καὶ ἡ ἀνάλυση αὐτὴ εἶν' ἔξοχη — τὸ «ἦθος» καὶ τὸ «εἶδος» τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος, θὰ μᾶς ἔλεγε ὅπωςδὴποτε κάτι καὶ γιὰ τὴν ἀπάνθρωπη πράξη του, ἂν ἡ πράξη αὐτὴ εἶχε πραγματικὰ σημειωθεῖ. Τὰ βάσανα τὸν ἔκαμαν, βέβαια, ν' ἀλλάξει ἀπὸ νέος τὸ χαρακτήρα του: «...ἕτερος ἀνθ' ἑτέρου ὁ βασιλεὺς γίνεται... Ὑποπτος οὖν εἰς πάντας ὦπτο

καί σοβαρός τήν ὄφρυν, τάς τε φρένας ὑποκαθήμενος καί τοῖς ἀμαρ-
τάνουσι δύσοργος καί βαρύμηνης». Δέ μᾶς λέει, ὁμως, πουθενά ὁ
Ψελλός ὅτι ἔφθανε ὁ Βασίλειος ὡς τήν ἔσκεμμένη καί ὀργανωμένη
ἀπανθρωπία. Ὁ δάσκαλός μου δέν πίστεψε ποτέ στό φοβερό παρα-
μῦθι πού ἔχουν πλάσει οἱ χρονογράφοι. Ὁ Βασίλειος ἦταν ἀληθινά
Βουλγαροκτόνος, ἀλλά μόνο στό πεδίο τῆς μάχης. Ὅταν ἐξαφάνισε
τό κράτος τοῦ Σαμουήλ, ἔδειξε στούς ἠττημένους λαούς τοῦ μεγά-
λου του ἐχθροῦ μιᾶ μεγαλοφροσύνη καί στοργή, πού ἔμεινε παρα-
δειγματική στήν ἱστορία. Τό μόνο πού δέν τοῦ συγχωροῦσε ὁ δά-
σκαλός μου εἶναι ὅτι, ἀφοῦ κατέβηκε ὡς τήν Ἀθήνα καί γιόρτασε τά
ἐπινίκια στόν Παρθενῶνα, ὅπου τήν Ἀθηνᾶ τήν εἶχε διαδεχθεῖ ἡ
μήτηρ τοῦ Λόγου, δέν προχώρησε ὡς τήν Πάτρα γιά νά γνωρίσει
καί νά τιμήσει τήν πόλη ἀπ' ὅπου ξεκίνησε στήν πορεία του πρὸς
τήν πορφύρα ὁ πρῶτος τῆς δυναστείας, Βασίλειος ὁ Μακεδών.

Ὁ Παχυμέρης διηγεῖται κάτι παράξενο καί θαυμαστό πού ση-
μειώθηκε, ἀφοῦ εἶχε φύγει ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ὁ τελευταῖος
Βαλδουίνος καί εἶχε μπεῖ ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος: «Τότε δέ τινες
τῶν οἰκείων τῷ βασιλεῖ κατ' ἀνεσιν διατριβῆς ἐξελθόντες ἐπέστησαν
τῇ κατὰ τὸν Ἔβδομον τοῦ θεολόγου μονῇ, ὄνομα μόνον, οὐ σχῆμα
σωζούση μονῆς, καί τὸν ἐκεῖσε ναὸν εἰσελθόντες, ἠρειμμένον καί τοῦ-
τον καί εἰς θρεμμάτων ἔπαυλιν ὄντα, καί τῆδε κάκεισε περιβλεπτό-
μενοι καί τό ποτε τοῦ ναοῦ κάλλος ἐκ τῶν λειψάνων θαυμάζοντες...,
ὄρῳσιν αἴφνης κατὰ γωνίαν ἰστάμενον ἀνδρὸς πάλαι τεθνεῶτος λεί-
ψανον ὀλόκληρον καί τό πᾶν ὀλομέλές, γυμνὸν ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς.
Εἶχε δέ καί ἐπὶ στόματος καλάμην ποιμενικῆς σύριγγος, εἰς χλεύην
τινῶν οὕτω ποιησάντων οἷς ἔμελε θρεμμάτων. Ὡς δ' ἰδόντες ἐθαύ-
μαζον μὲν τήν τοῦ λειψάνου ὀλομέλειαν, διηπόρουν δέ οὐ τινὸς ἄν
καί εἶη ὁ πεπηγῶς ἐκεῖνος καί ἔτι εἰς σῶμα συνιστάμενος χοῦς, ὄρῳ-
σιν ἐκ δεξιῶν τό κενήριον καί ἐπ' αὐτῷ γεγραμμένους στίχους δη-
λοῦντας τὸν κείμενον. Ἦν οὗτος, ὡς ἐδήλου τὰ γράμματα, ὁ Βουλ-
γαροκτόνος Βασίλειος». Κάποιο θαῦμα ἔκανε τό σῶμα του νά μείνει
διακόσια πενήντα χρόνια ἀκέραιο. Ὅσο γιά τῆ φλογέρα, τί σημα-
σία ἔχει ποιοὶ τοῦ τήν ἔβαλαν στό στόμα; Εἶμαι βέβαιος ὅτι θά ρθει
ἡ μέρα πού ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ θ' ἀκουσθεῖ. Θά βρεθεῖ χωρὶς
ἄλλο ὁ ποιητής πού θά τῆ βάλει νά πεῖ τό μεγάλο της τραγούδι.

11

Μετά τὸν Βουλγαροκτόνο, τό κατρακύλημα τῆς αὐτοκρατορίας
ἦταν φοβερό (μολονότι δυὸ γενναῖοι, ἀλλά πολὺ ἐφήμεροι, αὐτο-
κράτορες, ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός καί Ρωμανός ὁ Διογένης, προσπά-
θησαν νά τό ἀνακόψουν). Ὁ Βασίλειος πέθανε στό σωτήριο ἔτος
1025. Ἐπρεπε νά δεχθεῖ στό κεφάλι του τό βαρὺ καί ταλαιπωρημένο

ρωμαϊκό στέμμα ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός, πού σφετερίσθηκε ὁμαλὰ καὶ σχεδὸν νόμιμα τὴ βασιλικὴ ἐξουσία στὸ ἔτος 1081, γιὰ ν' ἀρχίσει, καὶ νὰ συμπληρωθεῖ μέσα στὰ τριανταεφτὰ χρόνια τῆς βασιλείας του, καὶ στὰ εἰκοσιπέντε χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ γιοῦ του Ἰωάννου, ἡ μεγάλη καὶ φοβερὰ ὀδυνηρὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Τὸν Ἀλέξιο — πράγμα πρωτάκουστο στὴν ἱστορία — τὸν ἔκρινε κι' αὐτὸς ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του ὡς ἱκανώτερο γιὰ νὰ πάρει τὴ μεγάλη εὐθύνη στοὺς ὤμους του. Καὶ ὁ νεαρὸς Ἀλέξιος, πού δὲν εἶχε συμπληρώσει ἀκόμα τὰ τριάντα του χρόνια, ἀλλὰ πού εἶχε ἤδη ἀποκτήσει πολεμικὴ καὶ πολιτικὴ πείρα, τάχθηκε νὰ βασιλεύσει ἐπάνω στὰ συντρίμια τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Τί βρῆκε μπροστά του καὶ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του; Μπροστά του καὶ γύρω του ἦταν ὅλο ἐχθροί, καὶ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του ἓνα φοβερὸ κενό. Δὲν εἶχε οὔτε στρατιῶτες γιὰ νὰ στηριχθεῖ ἐπάνω τους. Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, χάνοντας τ' ἀσιατικὰ θέματα πού προμήθευαν καλοὺς ἐντόπιους στρατιῶτες, εἶχε πάλι ἀπὸ καιρὸ ξαναβρεθεῖ στὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιοῦ μισθοφόρους, Φράγκους καὶ εἰδικώτερα Νορμαννοὺς πού συστηματικὰ πρόδιναν τοὺς αὐτοκράτορες στὴν κρίσιμη ὥρα τῆς μάχης, καὶ Τούρκους πού κάπου-κάπου ἦταν πιὸ πιστοί.

Ἡ νότια Ἰταλία εἶχε χαθεῖ. Τυχοδιῶκτες Νορμαννοὶ πῆραν τὴν Ἀπουλία καὶ τὴν Καλαβρία στὰ χέρια τους, κ' ἐπεκτείνοντας τὸ κράτος τοῦ Ροβέρτου Γυισκάρδου, τῆς πολεμόχαρης γυναίκας του καὶ τοῦ γιοῦ της Βοημούδου στὴν ἀραβοκρατούμενη Σικελία, ἐγίναν γιὰ κάμποσες δεκαετίες ἓνας μεγάλος κίνδυνος γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες. Ἦταν φυσικὸ νὰ τοὺς ἀρέσει ἡ ἀντικρυνὴ ἀκτὴ, τὸ Δυρράχιο. Κ' ἓνας ἐλεύθερος σκοπευτής, ὁ Νορμαννὸς μισθοφόρος Ρουσέλιος, ἔφθασε ὡς τὰ βάθη τῆς Ἀσίας, ὡς τὴν Ἀρμενία, γιὰ νὰ βοηθήσει δῆθεν τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανὸ τὸν Διογένη, τὸν γενναῖο καὶ ἄτυχο στρατιώτη. Ἐκεῖ, στὴν Ἀρμενία, εἶχε πρὸ βάλει ὁ μεγάλος κίνδυνος. Οἱ Τοῦρκοι, οἱ Σελτζοῦκοι, εἶχαν κάμποσα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφράδα ἡμέρα τοῦ Μαντζικέρτ λεηλατήσῃ πολλές φορές τὴν Ἀρμενία. Ὁ αὐτοκράτωρ Ρωμανὸς ὁ Διογένης εἶχε τὴ γερὴ καρδιά πού χρειάζεται σὲ τέτοιες ὥρες, ἀλλὰ δὲν εἶχε δικούς του στρατιῶτες. Καὶ ξεκίνησε ν' ἀντιμετωπίσει τὸν σουλτάνο τῶν Σελτζουκιδῶν Ἄρπ - Ἀρσλάν, βασισμένος στὸν Ἀνδρόνικο Δούκα καὶ σὲ μισθοφόρους, στὸν Ρουσέλιο μὲ τοὺς Νορμαννοὺς του, καὶ σὲ Τούρκους. Ὅταν στὸ σωτήριο καὶ φοβερὸ ἔτος 1071 δόθηκε στὰ βάθη τῆς Ἀρμενίας, σὲ μιὰ κοιλάδα πέρ' ἀπὸ τὸ φρούριο Μαντζικέρτ, ἡ κρίσιμη μάχη, ὁ αὐτοκράτωρ πολέμησε σχεδὸν μόνος του. Ὁ Ρουσέλιος ἀρνήθηκε νὰ λάβει μέρος στὴ μάχη. Οἱ Τοῦρκοι

μισθοφόροι, τὴ νύχτα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφράδα Παρασκευὴ (19 Αὐγούστου), προσχώρησαν — τὸθελε καὶ τὸ αἷμα τους — στὸν ἐχθρό. Καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Δούκας, ὅταν διαπίστωσε ὅτι ἡ μάχη χανόταν, παράτησε τὸν αὐτοκράτορα καί, παρασύροντας τὶς ἐφεδρεῖες μαζί του, πῆρε τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Φεύγοντας ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς τιμῆς, ἔτρεξε νὰ βοηθήσει τὸν ἐξάδελφό του Μιχαὴλ Δούκα, τὸν Παραπινάκιο, τὸν προγονὸ καὶ ἀνήλικο συμβασιλέα τοῦ ἀτυχου αὐτοκράτορος, νὰ στερεώσῃ στὸ κεφάλι του τὸ στέμμα. Ὁ Μιχαὴλ Δούκας, μόλις ἔμαθε τὴ συμφορὰ πού βρῆκε τὸν πατριῦό του, ἔσπευσε νὰ τὸν κηρύξῃ ἐκπτωτο, ἀκολουθώντας τὴ συμβουλή τοῦ ἀγαπημένου του δασκάλου, τοῦ σοφοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ («ἐμοὶ γὰρ μόνω περὶ τῶν ὄλων κοινολογούμενος ἐβούλετο», μᾶς λέει ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός). Ὁ τραγικὸς πολεμιστὴς Ρωμανὸς ὁ Διογένης, ἀφοῦ «τὸ ξίφος ἐγύμνωσεν ἐπὶ τοὺς ἐχθρούς», σκοτώνοντας πολλοὺς μὲ τὸ χέρι του, ὅπως τὸ ἀναγνωρίζει στὴ Χρονογραφία του ὁ Ψελλός, «ὀλισθαίνει μὲν τοῦ ἵππου βληθεὶς, εἶτα δὴ ἐαλώκει, καὶ δορυάλωτος εἰς τοὺς πολεμίους ὁ βασιλεὺς Ρωμαίων ἀπάγεται». Ὁ πρῶτος Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ πού ἔπεσε σὲ χέρια ἐχθρῶν ἦταν, ὄχτακόσια περίπου χρόνια πρὶν, ὁ Οὐαλεριανός. Κ' ἡ μοῖρα του ἦταν φριχτή. Ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν πατοῦσε στὴν πλάτη του γιὰ ν' ἀνεβεῖ στ' ἄλογό του. Ὁ σουλτάνος δὲ μιμήθηκε τὸ βασιλιά τῶν Περσῶν. Ὁ σουλτάνος σεβάσθηκε τὸν ἠττημένο, «παραμυθεῖται τὸν ἐαλωκότα, κοινώνει τραπέζης, τιμῆς ἀξιοῖ, δορυφορίαν ἐφίστησι» καί, ἀφοῦ τοῦ ζήτησε μερικὲς λογικὲς παραχωρήσεις, τὸν ἀπελευθέρωσε. Ὅ,τι, ὁμως, δὲν ἔπαθε ὁ Διογένης στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν, τὸπαθε στὰ χέρια τῶν δικῶν του. Οἱ ἀφοσιωμένοι στὸν Μιχαὴλ Δούκα — οἱ «περὶ τὸν βασιλέα εὐνοϊκώτεροι», ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Ψελλός — τοῦβγαλαν τὰ μάτια μὲ πυρακτωμένα σίδερα. Ἐφταιξε, τάχα, ὁ ἴδιος ὁ πολυδιαβασμένος καὶ ἄβουλος νεαρὸς αὐτοκράτωρ ἢ πρέπει νὰ πιστέψουμε τὸν «παραδυναστεύοντα τῷ βασιλεῖ» Μιχαὴλ Ψελλὸ πού στὴν περίφημη παρηγορητικὴ (ἢ ὑποκριτικὴ) ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν τυφλὸ πιά Διογένη, ὀρκίζεται ὅτι ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ ἦταν ἀθῶος; Ὁ Ψελλός, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, λέει στὸν Ρωμανὸ τὸν Διογένη ὅτι πρέπει νὰ εὐγνωμονεῖ τὸν Θεὸ πού τοῦγινε ἡ μεγάλη χάρη νὰ τοῦ ἀφαιρεθεῖ τὸ φῶς: «Ἀπορῶ παντάπασι, γενναιότατε καὶ θαυμασιώτατε ἄνθρωπε, πότερον ὡς δυστυχέστατόν σε ἄνθρωπον ἀποκλαύσομαι, ἢ ὡς εὐκλεέστατον θαυμάσομαι μάρτυρα... Οἶδα μὲν γὰρ ὅτι δριμύ τὸ στερηθῆναι φωτός, καὶ ταῦτα ἐπιπόνως οὕτως καὶ ἐπὶ πολλαῖς προηγησαμέναις κακώσεσιν, ἀλλ' αὐθις ἐπίσταμαι, ὅτι μέγα τὸ ἀπολαῦσαι τοῦ θείου φωτός, ὅπερ ἤδη προητοιμάσθη σοι καὶ ὅσον οὕπω χορηγηθήσεται

τῆ καρδίᾳ σου· ἀνάψει γὰρ ὁ θεὸς ἐν τῇ ψυχῇ σου ἀκήρατον φῶς, καὶ καταλάμψει σε ἡμέρα σωτήριος, καὶ καταυγάσει σε ἄδυτος ἥλιος, καὶ μισήσεις μὲν τοῦτο τὸ ἡλιακὸν φῶς, ἀγαπήσεις δὲ τὸ νοητὸν ἐκεῖνο καὶ ἀπόρρητον φῶς. Δὸς αἶνον τῷ θεῷ, ὅτι ἄνθρωπον ὄντα σε, ἄγγελον εἰργάσατο, καὶ ὀμμάτων στερηθέντος σε τοῦ κρείττονος φωτὸς κατηξίωσε...».

Ὅταν ἔμαθε ὁ σουλτάνος ποιά ἦταν ἡ τύχη ποῦ ἐπιφυλάχθηκε στὸ σύμμαχό του Ρωμανὸ τὸν Διογένη, ἐθεώρησε τὸν ἑαυτό του ἐλεύθερο καὶ ἀδέσμευτο, καὶ ξεκίνησε νὰ κατακτήσει ὀλόκληρη τὴν ἄσιατικὴ περιοχὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ Ἀνατολικὴ Μικρὰ Ἀσία — ἡ Ἀρμενία καὶ ἡ Καππαδοκία — εἶχαν ἤδη μὲ τὴ νίκη τοῦ σουλτάνου στὸ Μαντζικέρτ χαθεῖ γιὰ πάντα. Οἱ Τούρκοι ἐκμεταλλεύθηκαν πιά καὶ τὸ ἐσωτερικὸ χάος, ποῦ προκαλοῦσαν στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος οἱ ἀλλεπάλληλες ἐμφύλιες συγκρούσεις, καὶ μέσα σὲ λίγα χρόνια ἔφθασαν ὡς τὸν Ἑλλησποντο. Ὅταν ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης ἀποσύρθηκε ἐκούσια σ' ἓνα μοναστήρι, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ προκατόχου του Μιχαὴλ Δούκα ποῦ ἀπὸ αὐτοκράτωρ ἔγινε μοναχὸς κ' ὕστερα μάλιστα μητροπολίτης Ἐφέσου, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἔβαλε στὸ κεφάλι του ἓνα στέμμα ποῦ εἶχε χάσει κάθε λάμψη. Ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτοκράτωρ, εἶχε ἐπικαλεσθεῖ καὶ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων, δίνοντάς τους ἀνταλλάγματα καὶ ἀναγνωρίζοντας τὶς ἄσιατικὲς κατακτήσεις.

12

Ὁ Ἀλέξιος εἶχε τὴ μεγάλη τύχη νὰ γράφῃ τὴν ἱστορία του ἢ ἴδια του ἢ κόρη, δηλαδή ἢ πρεσβύτερη ἀπὸ τὶς τέσσερες θυγατέρες του. Ἡ «Ἀλεξιάς» τῆς Ἄννας Κομνηνῆς πρόσθεσε πολὺ — ἔτσι ἔλεγε ὁ δάσκαλός μου — στὴ φήμη καὶ στὴ δόξα τοῦ Ἀλεξίου. Σήμερα λέω ὅτι, ὅσα κι' ἂν πρόσθεσε στὴ δόξα του ἢ ὑπερήφανη, φιλόδοξη καὶ σοφὴ Ἄννα, ποῦ μὲ τὴν ἀνδρική σκέψη τῆς εἶχε ἐντυφήσει ὅσο λίγοι ἀρσενικοὶ στὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα, τὴν ἱστορία του τὴν ἔγραψε ὁ ἴδιος πρὶν τὴ γράφῃ ἐκείνη. Τὴν ἔγραψε μὲ τὸ ἰσχυρὸ πολιτικὸ μυαλό του καὶ μὲ τὶς στρατιωτικὲς του πράξεις. Κι' αὐτὸς ὁ ἀνώνυμος χρονογράφος — σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ δασκάλου μου, ὁ Κυζίκου Θεόδωρος ὁ Σκουταριώτης — ὀνομάζει τὸν Ἀλέξιο «μεγαλόβουλον καὶ μεγαλουργόν». Μπορεῖ νὰ ὑπερβάλλῃ ἢ Ἄννα Κομνηνὴ, ὅταν γράφῃ: «Ἄλλὰ τὰ μὲν πρότερον καὶ τὰ τῆς προῆμων βασιλείας ἐλαφρότατα ἦν καὶ κουφότερα· ἐπὶ δὲ τοῦμοῦ πατρός, ἅμα τε ἐπιβεβήκει τοῦ βασιλικοῦ ἄρματος, καὶ εὐθύς ἐπισυνέρρευσεν ἀπανταχόθεν ἅπαντα τὰ δεινά· καὶ ὁ Κελτὸς ἐκεκίνητο καὶ ἐδείκνυ τοῦ δόρατος τὴν ἀκμὴν» (Κελτοὺς ὀνομάζει ἢ ἀρχαιοπρεπῆς

στη γλώσσα της Άννα τούς Φράγκους, ειδικώτερα τούς Νορμαννούς, πού συμμαχώντας ό Άλέξιος μέ τή Βενετία τούς αντιμετώπισε άποτελεσματικά) «καί ό Ίσμαήλ τόξον ένέτεινε καί τό Νομαδικόν άπαν έθνος καί Σκυθικόν όλον άμάξαις παμμυρίαίς επέβρισεν». Πραγματικά, στα πρώτα ήδη χρόνια τής βασιλείας του, οί Πατζινάκοι, κατεβαίνοντας άπό τόν Ίστρο, καί οί συγγενείς τους Τουρκοί, πιέζοντας άπό τό Νότο, πήγαν νά πνίξουν τήν ίδια τήν πόλη του Κωνσταντίνου. Κι' ό Άλέξιος, χρησιμοποιώντας μισθοφόρους, έσώσε τήν πόλη καί κατατρόπωσε τούς Πατζινάκους πού μυριάδες σκοτώθηκαν, όπως λέει ή Άννα, σέ μιá μοναδική μέρα του σωτήριου έτους 1091. Έτσι, αν περιέχει κάποιαν ύπερβολή ή φράση πού δηλώνει ότι όσα είχαν συμβεί πριν γίνει αύτοκράτωρ ό Άλέξιος «έλαφρότατα ήν καί κουφότερα», καί αν ή φράση αύτή σημαίνει τήν ύποτίμηση τών φοβερών συνθηκών πού αντιμετώπισαν άλλοτε ό Ήράκλειος καί Βασίλειος ό Βουλγαροκτόνος, ή αλήθεια δέν άπέχει καί πολύ άπό τήν ύπερβολή πού έχρησιμοποίησε στις φράσεις της ή Άννα. Τόξερε καί ή ίδια ότι θα μπορούσε ό αναγνώστης, φθάνοντας στις φράσεις της αυτές, νά τή θεωρήσει έπηρεασμένη καί μεροληπτική: «'Αλλ' ίσως τις ένταύθα του λόγου γενόμενος καί έντυχχάνων τώ συγγράμματι δεδεκασμένην είποι τή φύσει τήν γλώτταν». Καί αισθάνεται τήν ανάγκη νά βεβαιώσει τόν αναγνώστη ότι φίλος είναι βέβαια ό πατέρας της, φιλέρα όμως ή αλήθεια: «'Αμφοίν γάρ όντοιν φίλοιν, ως πού τις έφη φιλόσοφος, κράτιστον προτιμάν τήν αλήθειαν». Καί νομίζω ότι ή Άννα άκολούθησε τή συμβουλή του Άριστοτέλη καί είπε πραγματικά τήν αλήθεια. Ως «φιλοπάτωρ» καί «φιλομήτωρ», όπως όνομάζει ή ίδια τόν έαυτό της, στολίζει τήν αλήθεια περισσότερο ίσως άπ' ό,τι ήταν σωστό καί αναγκαίο, λέγοντας καί για τήν μητέρα της τήν Είρήνη, τήν κόρη του Άνδρόνικου Δούκα πού πρόδωσε στο Μαντζικέρτ τό βασιλιά του, ότι ήταν «τό τής σεμνότητος άγαλμα, τό τής αγιότητος καταγωγήιον». Μήπως δέν όνομάζει καί τήν άδελφή της τή Μαρία «τό του γένους ήμών έγκαλλώπισμα... , τό άπάσης άρετής καταγωγήιον»; Μονάχα τόν άδελφό της Ίωάννη — τόν πέντε χρόνια νεώτερό της — πού διαδέχθηκε τόν πατέρα της καί πού ματαίωσε τά φιλόδοξα σχέδια πού είχε καταρτίσει για τόν έαυτό της καί τόν άντρα της Νικηφόρο Βρυέννιο, δέ μπορούσε ν' άνεχθει. Ως εκεί, δηλαδή ως τό σημείο νά θυσιάσει τή μεγάλη προσωπική φιλοδοξία της, δέ μπορούσε νά φθάσει τό αίσθημα τής οίκογενειακής άλληλεγγύης πού τήν κατείχε. Ό Θεός βόηθησε νά μήν πραγματοποιηθούν τά σχέδιά της. Έτσι, τόν Άλέξιο τόν διαδέχθηκε ό επίσης μεγάλος Κομνηνός, ό Ίωάννης, κι' όσο για τήν ίδια τήν Άννα — παρά τά φοβερά δεινά πού τή

βρῆκαν με τοὺς ἀλλεπάλληλους θανάτους τοῦ πατέρα της, τῆς μητέρας της καὶ τοῦ Καίσαρος συζύγου της, δεινὰ πιὸ ἀφόρητα «καὶ τῶν τῆς Νιόβης κακῶν» — εἶχε στὴ μοναξιά της, στὴ μονὴ τῆς Κεχαριτωμένης ποὺ εἶχε ἰδρύσει ἢ ἴδια, τὴν εὐκαιρία νὰ γράψει τὴν περίφημη «Ἀλεξιάδα».

13

Ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς καὶ ὁ γιὸς του Ἰωάννης ἐβασίλευσαν — ὁ πρῶτος τριανταεπτὰ χρόνια καὶ ὁ δεύτερος εἰκοσιπέντε — πολέμωντας, μὲ τὸ ξίφος ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ τέχνη, τοὺς πιὸ διαφορετικούς ἐχθρούς ποὺ εἶχαν ἀπ' ὅλες τὶς μεριές προβάλλει. Τὸ ἴδιο ἔκαμε κι' ὁ γιὸς τοῦ Ἰωάννου, ὁ Μανουὴλ πού, ὡστόσο, θάταν τυχερώτερος ἂν ἐβασίλευε λιγώτερα ἀπὸ τριανταεπτὰ χρόνια καί, ἀντὶ νᾶφτανε ἔτσι (ἢ σύμπτωση εἶναι περίεργη) τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ πάππου του, ἐβασίλευε εἰκοσιδυὸ μονάχα χρόνια. Στὸ εἰκοστὸ τρίτο ἔτος τῆς βασιλείας του νικῆθηκε στὸ Μυριοκέφαλο, πλάϊ στὶς πηγές τοῦ Μαιάνδρου, ἀπὸ τὸν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου καὶ νικῆθηκε τόσο βαρεῖα πού ὁ ἴδιος, περιγράφοντας τὴν ἥττα του σ' ἓνα γράμμα του πρὸς τὸ βασιλέα τῆς Ἀγγλίας, τὴν παραβάλλει μὲ τὴ συμφορὰ τοῦ Μαντζικέρτ. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ὁ ἀγέρωχος Γερμανὸς αὐτοκράτωρ Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας πού, ἀντίθετ' ἀπὸ τὸν προκάτοχό του καὶ θεῖο του, τὸν σύγαμπρο τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ Κουράδο, δὲ χώνευε τοὺς δικούς μας αὐτοκράτορες, ζήτησε ἀπὸ τὸν Μανουὴλ νὰ παραδεχθεῖ ὅτι εἶν' ἓνας ἀπλὸς καὶ μικρὸς Ἕλληνας βασιλεὺς, πού θάπρεπε νὰ ὑπακούει στὸ μοναδικὸ Ρωμαῖον αὐτοκράτορα, τὸν Γερμανό. Ὁ Ἀλέξιος καὶ ὁ γιὸς του Ἰωάννης πολέμησαν μὲ τοὺς Τούρκους τῆς Ἀσίας, μὲ τοὺς Πατζινάκους (τὸ τελεσίδικο πλῆγμα κατὰ τῶν τελευταίων, πού σήκωσαν πάλι κεφάλι, τὸδωσε ὁ Ἰωάννης), μὲ τοὺς Σέρβους, μὲ τοὺς Δακούς, ὅπως ὀνομάζει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ τοὺς Οὐγγρους, μὲ τοὺς Νορμαννοὺς καὶ μ' ἄλλους Δυτικούς. Ἡ Ἄννα τοὺς ἐβλεπε ὅλους, τὸν «Σκύθην ἀπὸ βορρᾶ», τὸν «ἀπὸ τῆς ἐσπέρας Κελτὸν» καὶ τὸν «ἐξ ἀνατολῶν Ἰσμαήλ», βαρβάρους. Καὶ διατύπωσε τὴν ὑπερήφανη φράση: «Φύσει γὰρ οὔσα δεσπότης τῶν ἄλλων ἐθνῶν ἡ βασιλεία Ρωμαίων, ἐχθρωδῶς διακείμενον ἔχει τὸ δοῦλον». Ἡ ὑπεροψία, ὅμως, αὐτὴ — ἀφότου ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν εἶπε «Ἕλλησὶ τε καὶ βαρβάρους... ὀφειλέτης εἰμὶ» καὶ ἀφότου γράφηκε ἡ φράση «οἱ δὲ βάρβαροι παρεῖχον οὐ τὴν τυχοῦσαν φιλανθρωπίαν» στὸ ναυαγισμένο Παῦλο — δὲν εἶχε πιά τὴ θέση της στὸν κόσμον. Στὸ πρόσωπο τοῦ Μανουὴλ, τοῦ τρίτου μεγάλου Κομνηνοῦ πού κατάφερε ν' ἀνακτήσει γιὰ λίγο κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴ νότια Ἰταλία καὶ νὰ κάνει ὑποτελεῖς του τοὺς Λατίνους ἡγεμόνες τῆς Ἀντιόχειας καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ,

ἄρχισε ἡ ὑπεροψία αὐτὴ νὰ πληρώνεται ἀκριβὰ. Καὶ ὅταν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μανουήλ, ὁ ἐξάδελφός του Ἀνδρόνικος Κομνηνός, ὁ γενναῖος ἀλλὰ καὶ ἀδίστακτος ποὺ καὶ φυλακισμένος ἔσπαζε τὰ σίδηρα τῆς φυλακῆς, ὁ κοσμογυρισμένος ποὺ παντοῦ ἔβρισκε δυὸ ὠραῖα μάτια ν' ἀγαπήσει, σφετερίσθηκε, σὲ ἡλικία μεγάλη — ὡστόσο, «νεαρὸν ὑποδεικνύων τὸ εἶδος» — τῆ βασιλικῆ ἐξουσία, οἱ συμφορὲς διαδέχθηκαν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἄν ὁ θρύλος τῶν περιπετειῶν του ἔκανε τὸ λαὸ νὰ τοῦ δώσει τὸ στέμμα, βγάζοντας ὁ Ἀνδρόνικος τὰ μάτια τοῦ πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου, σκοτώνοντας τὴ βασίλισσα Μαρία καὶ βάζοντας στὸ τέλος νὰ στραγγαλίσουν καὶ τὸν ἀθῶο δεκαπενταετῆ νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου Ἀλέξιο, προκάλεσε τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ. Ὅταν, μάλιστα, οἱ Νορμαννοὶ (ὁ Σικελικός, ὅπως ἔλεγαν, στρατός), ἐπνιξαν στὸ αἷμα τὴν πολύπαθη Θεσσαλονίκη καὶ πλησίαζαν τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἀδράνεια τοῦ Ἀνδρόνικου προκάλεσε καὶ τὴν ὀργὴ τοῦ λαοῦ ποῦ, ὕστερ' ἀπὸ φοβερὰ μαρτύρια («ὁμῶς ἀντεῖχεν ἔτι γενναίως πρὸς τὰς ἐπιφορὰς τῶν δεινῶν, ἐρρωμένος ὦν τὸ φρονεῖν», ὅπως λέει ὁ Νικήτας Χωνιάτης στὴν «Ἱστορία» του) τὸν κομμάτιασε. Ὡστόσο, οὔτε οἱ ἐπόμενοι δυὸ αὐτοκράτορες δὲ μπόρεσαν νὰ σώσουν τὴν κατάσταση. Τὸ κράτος ποῦ μὲ τοὺς τρεῖς πρώτους Κομνηνοὺς εἶχε ἐξαπλωθεῖ πάλι ἀπὸ τὸν Ἰστρο ὡς τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο, καὶ ἀπὸ τὸ Δυρράχιο ὡς τὴν Ἄγκυρα, μὲ δυὸ παραλιακὲς μάλιστα λωρίδες ὡς τὴν Τραπεζοῦντα καὶ τὴν Ἀντιόχεια, κατρακύλησε γρήγορα καὶ μάλιστα μ' ἓναν τρόπο ποῦ ἦταν ὡς ἓνα σημεῖο τελεσίδικος καὶ ἀνέκκλητος. Οἱ Νορμαννοὶ, ποῦ ἡ προώθησή τους προκάλεσε τὴν ὀργὴ τοῦ λαοῦ καὶ τὸ φρικιαστικὸ τέλος τοῦ Ἀνδρόνικου, ἀποκρούσθηκαν. Δυνάμωσαν, ὁμῶς, οἱ Βούλγαροι ποῦ, ὅσο κι' ἂν νικήθηκαν δυὸ - τρεῖς φορές ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Ἀγγελο, δὲν ὑποτάχθηκαν, καὶ στὸ τέλος, αἰφνιδιάζοντάς τον, τὸν νίκησαν. Δυνάμωσαν καὶ οἱ Σέρβοι, ποῦ ὁ Ἀλέξιος Ἀγγελος δὲν κατάφερε νὰ τοὺς κρατήσῃ συμμάχους, μολονότι ὁ κράλης τῆς Σερβίας Στέφανος ἦταν γαμπρός του κ' εἶχε ἀναγορευθεῖ Ρωμαῖος σεβαστοκράτωρ. Καὶ ἂν τὸ τρίτο κῦμα τῶν Λατίνων σταυροφόρων πέρασε — μὲ τὸν αἰφνίδιο τραγικὸ θάνατο τοῦ Βαρβαρόσσα ξεθύμανε ἡ ὀρμὴ του — ὅπως εἶχαν περάσει τὰ δυὸ προηγούμενα στὶς μέρες τοῦ πρώτου καὶ μεγάλου Ἀλεξίου καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Μανουήλ, ἦρθε καὶ τὸ τέταρτο κῦμα. Τώρα πιά οἱ σταυροφόροι δὲν πέρασαν ὡς διαβατικοὶ ἐνοχλητικοὶ ἐπισκέπτες, ἀλλὰ ἦρθαν νὰ καταλύσουν τὴν προαιώνια Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπεσε στὰ χέρια τους. Ὁ δούξ (ντούζης ἢ, σωστότερα, δόγης), τῆς Βενετίας Ἀρίγος Ντάντολος καὶ οἱ Φράγκοι ξανάφεραν στὸ θρόνο τὸν

Ἰσαάκιο Ἄγγελο πού εἶχε διαδεχθεῖ τόν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ καὶ πού τὸν εἶχε ἐκθρονίσει καὶ τυφλώσει ὁ ἀδελφός του Ἀλέξιος Ἄγγελος· ὅταν, ὁμως, ὁ Ἀλέξιος Δούκας Μούρτζουφλος σφετερίσθηκε τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, βρῆκαν οἱ σταυροφόροι τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐγκαταστήσουν στὴν Κωνσταντινούπολιν δικό τους αὐτοκράτορα, τὸν κόμη τῆς Φλάντρας Βαλδουῖνο (τὸν κόντο Βαλδουβῖνο, ἀφέντη τῆς Φιλάντριας, ὅπως τὸν ὀνομάζει τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως).

14

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, πού ἐζήτησε ὁ ἴδιος τὰ δραματικὰ αὐτὰ γεγονότα, ἐθρήνησε τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας: «ὦ πόλις, πόλις, πόλεων πασῶν ὀφθαλμέ, ἄκουσμα παγκόσμιον, θέαμα ὑπερκόσμιον, ἐκκλησιῶν γαλουχέ, πίστεως ἀρχηγέ, ὀρθοδοξίας ποδηγέ, λόγων μέλημα, καλοῦ παντός ἐνδιαίτημα!... Τίνι ὁμοιώσω σε; ὅτι ἐμεγαλύθη ποτήριον συντριβῆς σου, Ἱερεμίας φησὶν ὁ φιλόδακρυς τὴν πάλαι Σιών κοπτόμενος...».

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἐθρήνησε. Ὡστόσο, μὲ τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας σημειώθηκε κάτι παράδοξο καὶ θαυμαστό. Ἡ αὐτοκρατορία πού, ἔχοντας ἔδραν τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶχε χάσει σχεδὸν τὰ πάντα, ἀναγεννήθηκε ὅταν ἔχασε τὴν Κωνσταντινούπολιν. Θυμᾶμαι πάντοτε τὰ λόγια πού μοῦ ἔλεγε ὁ δάσκαλός μου, ὅταν στὸ ἔτος 1417 μοῦ ἐξήγησε τὸ θαῦμα τοῦτο. Οἱ Ἕλληνες – ἔτσι μοῦ ἔλεγε – εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ μεγάλη συγκίνηση γιὰ νὰ ξυπνήσουν πάλιν ἢ ἐνδοξη πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου τοὺς εἶχε χαλάσει· ἦταν ὑπερβολικὰ ὠραία, καὶ ὅταν παραδίνεσαι στὴν ὀμορφίαν, ἢ ἴδια ἢ ὀμορφίαν σὲ τιμῶρεῖ πού τῆς δίνεσαι ὀλόκληρος, ναρκῶνει τὰ μέλη σου, ἀποχαυνώνει τὴν ψυχὴ καὶ τὸ κορμί σου. Παραδομένοι στὴν ὀμορφὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑπερήφανοι πού τὴν εἶχαν δικήν τους, ξέχασαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ἡ αὐτοκρατορία πρέπει νὰ κρατιέται ἀπὸ τὴν ἄκρην τῆς καὶ ὄχι μονάχα ἀπὸ τὸ κέντρο. Ἀλλὰ οἱ ἄκρες εἶχαν παραμεληθεῖ καὶ χαθεῖ· μαζί τους, εἶχε χαθεῖ ἢ χῶρα ὀλόκληρη. Μέσα σὲ λίγους μῆνες, τρεῖς αὐτοκράτορες – καὶ μάλιστα τέσσερες, ἂν ὑπολογίσουμε καὶ τὸν νεαρὸ Ἀλέξιο, τὸν φίλο τῶν σταυροφόρων, συμβασιλέα καὶ γιὸ τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου – βυθίστηκαν στὸ χάος τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς συμφορᾶς. Ὁ Ἀλέξιος Ἄγγελος γυρνᾷ σὰ ζητιάνος καὶ ἐγκληματίας σὲ χῶρες πού ἔπρεπε νὰ εἶναι δικές του καὶ στὸ τέλος ζητᾷ καταφύγιον στὸν σουλτάνον τοῦ Ἰκονίου. Ὁ Ἰσαάκιος Ἄγγελος, πού τὸν εἶχε ὁ ἀδελφός του Ἀλέξιος τυφλώσει, πεθαίνει στὴ φυλακὴν, ὅταν ὁ ὄχλος ξεσηκώθηκε καὶ στραγγάλισε τὸν συμβασιλέα καὶ νεαρὸ γιὸν τοῦ Ἀλέξιο, πού τὸν θεωροῦσε ὑπεύθυνον γιὰ τὴν προσέλευσιν τῶν σταυροφόρων στὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ εὐνοούμενος τοῦ ὄχλου Ἀλέξιος Δούκας

Μούρτζουφλος αντιμετώπισε στην αρχή με γενναιότητα τούς σταυροφόρους. Στερεώνοντας τὰ πόδια του στὴ γῆ (ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Βασιλεύουσας, πλάϊ στὸ Κοσμίδιο), μίλησε ὑπερήφανα στὸν δόγη Ντάντολο πού, ὀρθὸς ἐπάνω στὴ ναυαρχίδα του, στερέωνε τὰ πόδια του, ὅπως κ' ἡ Βενετία τὰ δικά της, στὴ θάλασσα. Τὴ σκηνὴ τὴν περιγράφει, στὴν «Ἱστορία» του, ὁ Νικήτας Χωνιάτης: «ὁ γὰρ δούξ Βενετίας Ἐρίκος Δάνδουλος ὁμιλῆσαι περὶ σπονδῶν ἐλθόμενος βασιλεῖ, νῆα εἰσιῶν τριήρη, περὶ ταῖς ἀκταῖς προσέχει τοῦ Κοσμιδίου. Ὡς δ' ἔφιππος ἐκείσε καὶ βασιλεὺς ἀφίκετο, ἐκοινοῦντο.. ἀλλήλοις τὰ πρὸς εἰρήνην ῥήματα». Ὁ Μούρτζουφλος δὲ δέχθηκε τούς βαρύτατους ὄρους πού διατύπωσε ὁ Ντάντολος. Καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐξακολουθήσει τὸν πόλεμο καὶ νὰ σώσει τὴν Κωνσταντινούπολη. Γρήγορα, ὅμως, ἔχασε ὁ Μούρτζουφλος τὸ θάρρος του, τῶσκασε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη χωρὶς νὰ δώσει τὴν τελευταία μάχη, συναντήθηκε στὴ Μοσυνόπολη τῆς Μακεδονίας μὲ τὸν ἄλλο φυγάδα, τὸν Ἀλέξιο Ἀγγελο, καὶ ὁ τελευταῖος τοῦ ἀνοιξε ὑποκριτικὰ τὴν ἀγκαλιά του μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸν παγιδεύσει καὶ γιὰ νὰ τοῦ βγάλει τὰ μάτια. Οἱ Φράγκοι, κυνηγώντας τον, ἔπιασαν τὸν Μούρτζουφλο καὶ τὸν πῆγαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τὸν καταδίκασαν σὲ θάνατο «καινότροπὸν τε καὶ βιαιότατον», ὅπως λέει ὁ Νικήτας Χωνιάτης: «εἰς γὰρ τὸν ἐν τῷ Ταύρῳ ἰστάμενον ὑψιτενῆ κίονα τοῦτον ἀνευγκόντες, βάλλουσιν ἐκεῖθεν κάτω» τὸν τυφλὸν ἥρωα τοῦ ὄχλου.

Ποιὸς εἶχε ἀπομείνει; Εἶχε ἀπομείνει ἓνας πέμπτος, ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, πού εἶχε πεθερό του τὸν Ἀλέξιο Ἀγγελο, ἓνας ἀληθινὸς Ἕλληνας τῶν χρόνων τοῦ Μαραθῶνος, πού κατάφερε νὰ γίνῃ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ χωρὶς νὰ χεῖρ στα χέρια του οὔτε τὴν παλαιὰ Ρώμη, οὔτε τὴ νέα. Μὲ τὸν Θεόδωρο Λάσκαρι ἀρχίζει ἡ ἐποποιία τῆς ἐξόριστης αὐτοκρατορίας, τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας.

15

Στὴ Νίκαια ἔγινε τὸ θαῦμα. Γιὰ νὰ γίνῃ τὸ θαῦμα, χρειάστηκε ἓνας ἀληθινὸς βασιλιάς, ἀλλὰ χρειάστηκε νὰ βάλῃ τὸ χέρι του κι' ὁ Θεός.

Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη χωρὶς νὰ πολεμήσῃ. Πολέμησε μὲ γενναιότητα ὡς στρατηγὸς τοῦ πεθεροῦ του. Πολεμώντας κατέφυγε στὸ ἀσιατικὸ ἔδαφος. Ἐκεῖ εἶχαν καταφύγει καὶ ἄλλοι, φιλόδοξοι τυχοδιῶκτες, ὅπως μᾶς λέει ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης στὴ «Χρονικὴ Συγγραφή» του: «Θεόδωρός τε, ὃν καὶ Μωροθεόδωρον ἐπεκάλουν, ἄρχων ἦν τῆς Φιλαδέλφου πόλεως, ἕτερος δὲ Σάββας τούπικλην τοῦ ἄστεως ἐδέσποζε τοῦ Σαμψών...». Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις δὲ χρειάστηκε μεγάλο κόπο

για να έκτοπίσει αυτούς τους δυό. Ἀλλὰ πιό πέρα, στήν Τραπεζοῦντα, λίγο πρὶν οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Φράγκοι κατακτήσουν τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχαν ἐγκαταστήσει δυὸ ἐγγονοὶ τοῦ ὠραίου καὶ τραγικοῦ Ἀνδρόνικου Κομνηνοῦ, ὁ Ἀλέξιος καὶ ὁ Δαυίδ, ἕνα παράδοξο καὶ σχεδὸν παραμυθένιο βασίλειο, τὴν αὐτοκρατορία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Ὄταν ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις ἀποφάσισε νὰ διασώσει στὴ Νίκαια τὴν Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, περιορίζοντας τὰ πρῶτα χρόνια τὸν ἑαυτό του στὸν τίτλο τοῦ δεσπότη, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ Κομνηνοὺς, ὁ Δαυίδ, εἶχε κυριεύσει ὀλόκληρη τὴν Παφλαγονία καὶ εἶχε προχωρήσει ὡς τὴν Ἡράκλεια (δηλαδή, τὴν Ποντοηράκλεια). Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις ἐματαίωσε τὴν ἐπεκτατικὴ προσπάθεια τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν πού, ἀπὸ τότε, δέχονταν ἄλλοτε τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος καὶ ἄλλοτε τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου τὴν προστατευτικὴ ἐπικυριαρχία, γιὰ νὰ διασώσουν τὸ ἀπόμερο παραμυθένιο τους βασίλειο. Ἄν, ὅμως, οὔτε οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ (γιατὶ λέγονταν Μεγάλοι, κανένας δὲν τὸ ξέρει) δὲ στάθηκαν ἕνα σοβαρὸ ἐμπόδιο στὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ Θεοδώρου, ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος, ἕνα νόθο μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Ἀγγέλων, ἱδρυσε τὸ δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (ἢ τῆς Ἄρτας), πού ἐγινε ἕνας ἐπικίνδυνος ἀντίζηλος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας.

Στὸ ἔτος 1205, ὁ ἄρχων τῶν Βουλγάρων Ἰωαννίτσης, πού ἄλλοι τὸν ἔλεγαν Καλοῖωάννη (ἢ Καλογιάννη) καὶ ἄλλοι Σκυλλογιάννη, κατατροπώνει τοὺς Λατίνους πλάι στὴν Ἀδριανούπολη. Ὅπως λέει ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης (ὀνομάζοντας ὅλους τοὺς Φράγκους καὶ Λατίνους Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους Σκυῖθες), «Ἰταλοῖς μὲν οὖν ἔθος ἐφ' ἵπποις ὑψαύχεσιν ἐποχεῖσθαι καταφράκτοις τε δι' ὅλου εἶναι τοῖς ὅπλοις τοῦ σώματος, κἀντεῦθεν δυσκινήτως κατὰ τῶν ἐναντίων ὀρμῶσι. Σκύθαι δὲ κουφότερον ὀπλισμένοι ἐλευθέρωτερον ἐπιπηδῶσι τοῖς ἐναντίοις. Οὐ μὴ ξυνιέντες οἱ Ἰταλοὶ παρὰ τῶν Σκυθῶν καταστρατηγοῦνται, ὥστε καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα Βαλδουίνον ὑπ' αὐτῶν ἀλῶναι καὶ δέσμιον ἀπαχθῆναι πρὸς τὸν βασιλέα Βουλγάρων Ἰωάννην, οὐπερ, ὡς φασι, καὶ τὴν κεφαλὴν μετὰ τὴν σφαγὴν εἰς κύπελλον χρηματίσαι τῷ βαρβάρῳ, τῶν ἐντὸς ταύτης πάντων κεκαθαρμένην καὶ κόσμῳ περικυκασθεῖσαν κύκλωθεν». Τὸ πλῆγμα αὐτὸ ἦταν οὐσιαστικὰ τελεσίδικο γιὰ τὴν λατινικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου καὶ ἔδωσε στὸν Θεόδωρο Λάσκαρι κάποια σχετικὴ ἄνεση, γιὰ νὰ περισυλλέξει τὸ κράτος του καὶ τὴν ἑλληνικὴ κληρονομιά καὶ ν' ἀντιμετωπίσει τὸν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου χωρὶς κίνδυνο σοβαροῦ ἀντιπερισπασμοῦ ἀπὸ τὸ Βορρᾶ. Στὸν σουλτάνο εἶχε καταφύγει, ἀφοῦ περιπλανήθηκε στὴ Μακεδονία, ὁ πεθερὸς τοῦ Θεοδώρου, ὁ Ἀλέξιος Ἀγγελος, κ' ἔτσι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἕνα καλὸ πρό-

σχημα — και σχεδόν πάντοτε ζητούσαν προσχήματα νομιμότητας — για να ριχτούν στον Θεόδωρο Λάσκαρι. 'Ο άνωνυμος χρονογράφος ή, όπως έλεγε ο δάσκαλός μου, ο Κυζίκου Θεόδωρος, αλλάζοντας λιγάκι τις λέξεις που χρησιμοποιεί ο Γεώργιος 'Ακροπολίτης, μάς λέει: «Τότε ο βασιλεύς Θεόδωρος διήγεν εν τῇ Νικαίᾳ, και πρέσβυς εκ του σουλτάνου άφίκετο παρ' αυτόν, τήν τε του πενθερού άφιξιν προς αυτόν γνωρίζων, και ως άπ' αυτού εισηγούμενος υπεκστῆναι τῷ πενθερῷ τῆς αρχῆς». 'Ο Θεόδωρος, άφοῦ ρώτησε όλους γύρω του, αν θέλουν να του μείνουν πιστοί ή αν προτιμοῦν τον πεθερό του, «οί δε πάντες μιᾶ φωνῇ ως εκ μιᾶς γνώμης έφασαν, ή συζῆν αὐτῷ, ή συναποθανεῖν διαβεβαιούμενοι», ξεκίνησε ν' αντιμετώπισει τον σουλτάνο και τις ασύγκριτα υπέρτερες δυνάμεις των Τούρκων. 'Η κρίσιμη μάχη έγινε πλάι στην 'Αντιόχεια. 'Ο Γεώργιος 'Ακροπολίτης περιγράφει την ώραία σκηνή (και ο άνωνυμος ή ο Κυζίκου Θεόδωρος μάς την ξαναλέει με τα ίδια περίπου λόγια): «Τῆς μάχης οὔν έγκρατῆς γενόμενος ο σουλτάν έζήτηι τον βασιλέα, και δείκνυσι τις τουτον αὐτῷ εν άμηχανία γενόμενον. 'Ως είχε γοῦν τάχους, προς τον βασιλέα όρμαξ, τῇ του σώματος ισχύϊ θαρρῶν επ' αὐτῷ. *Εγνωσαν οὔν εκατέρους εκάτεροι. Και ο μὲν σουλτάν κορύνη κατά κεφαλῆς πλήττει τον βασιλέα, και πίπτει του ἵππου· ἦν γάρ τῇ βολῇ σκοτοδινιάσας... *Εξω δ' οὔν του ἵππου ο βασιλεύς γενόμενος και οἶον ρωσθεις υπό θειοτέρας δυνάμεως, επί πόδας σταθεις τήν σπάθην έξάγει του κουλεοῦ, και του σουλτάν ένθένδε στραφέντος και ύβριστικῶς επειπόντος, λάβετε τουτονί, πλήττει τους όπισθίους πόδας τῆς του σουλτάν ἵππου ο βασιλεύς· θηλείας δε επωχείτο και υπερμεγέθους. 'Ως εκ πύργου οὔν ο σουλτάν καταβάλλεται, και οί αίφνηδόν ή κεφαλή αποτέμνεται, μήτε του βασιλέως γνότος μηθ' έτέρου των συμπαρόντων τῷ βασιλεῖ παρὰ του κεκαρατόμηται. Νικᾶ γοῦν έντεῦθεν ο βασιλεύς τὸ πλεῖστον έξηττημένος». *Ετσι κέρδισε ο αυτοκράτωρ με τὸ ἴδιο του τὸ χέρι τῇ μάχῃ που ο αδύνατος στρατός του είχε χάσει, και στερέωσε τὸ κράτος του. Τὸν πεθερό του, που έπεσε στα χέρια του, και που είχε τυφλώσει δυὸ αυτοκράτορες, τον έστειλε ο Θεόδωρος Λάσκαρις σ' ένα μοναστήρι τῆς Νικαίας με τὸ φῶς των ματιῶν του ανέπαφο. 'Υμνώντας τον κύρ Θεόδωρον τον Λάσκαριν, έγραψε ο Νικήτας Χωνιάτης: «Πόσω σὺ θαυμάζεσθαι άξιώτερος, υπέρ τον Μακεδόνα 'Αλέξανδρον! μεγαλεγχειρητῆς μὲν γάρ κάκεῖνος και φιλοκίνδυνος, αλλά νικήσας Δαρεῖον, οὐχι και Δαρεῖον ελεῖν δεδύνηται». Και δε βρίσκω ότι ή υπερβολή αὐτῇ του Νικήτα Χωνιάτη είναι άθέμιτη. Δε λέω πὼς δέν είναι υπερβολή· αλλά μπροστά στις φοβερές υπερβολές που περιέχουν οί έγκωμιαστικοί λόγοι άλλων γι' άλλους αυτοκράτορες, προπάντων του

Μιχαήλ Ψελλοῦ, ἡ ὑπερβολὴ αὐτὴ ἔχει κάποια βάση. Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις εἶχε χτυπηθεῖ καὶ εἶχε πέσει ἀπὸ τ' ἄλογο· ἡ μάχη εἶχε σχεδὸν χαθεῖ. Ὡστόσο, ὁ χτυπημένος πεζὸς βασιλεὺς σκότωσε καὶ νίκησε τὸν καβαλλάρη σουλτάνο. Καὶ κάτι ἄλλο σκέπτομαι· ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις δὲν εἶχε πατέρα καὶ προκάτοχό του τὸν Φίλιππο. Προκάτοχοί του ἦταν τρεῖς αὐτοκράτορες πού, ἀντὶ νὰ παραδώσουν τὸ κράτος σ' αὐτόν, τὸ παράδωσαν στοὺς Λατίνους. Ὁ Θεόδωρος ἦταν ἕνας φυγάς πού ἐθριάμβευσε, χωρὶς νὰ ξέρει ἀπὸ ποῦ νὰ κρατηθεῖ καὶ νὰ ξεκινήσει. Καὶ ἴδρυσε ἕνα μεγάλο κράτος.

16

Ὅταν, στὸ ἔτος 1222, παράδωσε ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις στὸν σύζυγο τῆς ἑξοχῆς κόρης του Εἰρήνης, τὸν Ἰωάννη Δούκα Βατάτζη, τὸ κράτος τῆς Νικαίας, τὸ κράτος αὐτὸ δὲν ἦταν βέβαια μεγάλο σ' ἔκταση, ἀλλὰ εἶχε κῦρος μεγάλο. Ὑστερ' ἀπὸ μερικές πολεμικές προστριβές μὲ τὸν Λατῖνο αὐτοκράτορα Ἑρρίκο, τὸν ἀδελφὸ καὶ διάδοχο τοῦ Βαλδουίνου, ὁ Ἑρρίκος ἀναγνώρισε τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καί, πεθαίνοντας ἐνάμισυ χρόνο ἀργότερα, δηλαδὴ στὸ ἔτος 1216, δὲν πρόλαβε (κ' ἦταν ἀπ' ὅλους τοὺς Λατίνους αὐτοκράτορες ὁ μόνος ἱκανὸς νὰ τὸ κάνει) νὰ τὰ βάλει πάλι μὲ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας. Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις πῆρε σὲ τρίτο γάμο τὴν ἀνεψιὰ τοῦ Ἑρρίκου Μαρία, τὴν κόρη τῆς νέας αὐτοκράτειρας Ἰολεντίας (Γιολάντας, ὅπως θάπρεπε νὰ τὴ λέμε), συνομολόγησε μιὰ βαρυσήμαντη καὶ γιὰ τὰ δυὸ μέρη συνθήκη μὲ τὸν δόγη τῆς Βενετίας ὡς «αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων», ἔβαλε τὸν κράλη τῶν Σέρβων νὰ παραδεχθεῖ τὰ πρωτεῖα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου τῆς Νικαίας, ἀναγνωρίζοντας ὁμῶς ὡς αὐτοκέφαλη τὴν ὑπαρξὴ τῆς Σερβικῆς ἀρχιεπισκοπῆς, κ' ἔκανε τοὺς Σελτζουκίδες Τούρκους τοῦ Ἰκονίου νὰ σεβασθοῦν τὸ κράτος του.

Ὁ Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης, ἄνθρωπος προικισμένος μ' ἑξοχὸ θάρρος, ἀλλὰ καὶ μὲ σωφροσύνη καὶ ὑπομονή, κατάφερε, στὰ τριανταδύο χρόνια τῆς βασιλείας του, νὰ δώσει στὸ κράτος τῆς Νικαίας ἀκόμα μεγαλύτερο κῦρος, ἀλλὰ καὶ ἔκταση μεγάλη. Νικώντας τοὺς Λατίνους, ἐματαίωσε τὴν τελευταία τους προσπάθεια νὰ στραφοῦν πρὸς τὸ Νότο κ' ἔφθασε ὡς τὸν Ἑλλάσποντο· τοὺς πῆρε, ἔτσι, ὅλοκληρη τὴ βορειοδυτικὴ Ἀσία καὶ τοὺς ἀφῆκε μόνο τὴν περιοχὴ τῆς Νικομήδειας. Ἀφοῦ ὀργάνωσε καὶ τὴ ναυτικὴ του δύναμη, πῆρε τὴ Λέσβο, τὴ Χίο, τὴν Ἰκαρία, τὴ Σάμο καὶ τὴν Κῶ, ἀποκτώντας καὶ τὴν ἐπικυριαρχία ἐπάνω στὴ Ρόδο, ὅπου ἡγεμόνευε ὁ Λέων Γαβαλᾶς. Ἐνῶ ἔπαιρνε τὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ τοὺς Λατίνους, χτυπήθηκε ἀπὸ τὸν δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θεόδωρο Ἄγγελο πού, φιλοδοξώντας κι' αὐτὸς νὰ μπεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε

κυριεύσει τή Θεσσαλονίκη (διαλύοντας ἔτσι τὸ βασίλειο Βονιφά-
τιου τοῦ Μομφερρατικοῦ πού, ἀφοῦ ἔπεσε πολεμώντας τοὺς Βουλ-
γάρους, τὸ εἶχε παραδώσει στὸ γιό του Δημήτριο) καὶ μπήκε στὴ
Θράκη. Ὁ Θεόδωρος Ἄγγελος κατάφερε νὰ διώξει ἀπὸ τὴ Θράκη
τὶς μικρὲς δυνάμεις τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας. Ὡστόσο, τὸν
Βατάτζη, πού ἤξερε νὰ βοηθάει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του, τὸν βόηθησε
καὶ ὁ Θεός. Ὁ τσάρος Ἰωάννης Ἀσάν – «ἀνὴρ ἐν βαρβάροις ἄρι-
στος ἀναδειχθείς», ὅπως λέει ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης – κατατρό-
πωσε μὲ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Βλάχους τοὺς τὸν Θεόδωρο Ἄγ-
γελο (τὸν φιλόδοξο δεσπότη πού εἶχε, στὴ Θεσσαλονίκη, στεφθεῖ
κι' αὐτὸς Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ), τὸν ἔπιασε αἰχμάλωτο καὶ τοῦ-
βγαλε τὰ μάτια. Ὁ τσάρος ἔγινε, βέβαια, ὁ ἴδιος ἓνας μεγάλος κίν-
δυνος, γιατί κι' αὐτὸς ὄνειρευόταν τὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ
κληρονομήσει τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ὁμως, ὁ Βατάτζης, ὅπως
ἦταν τολμηρὸς καὶ ἀνδρεῖος ὅταν ἔπρεπε, ἤξερε νὰ κάνει καὶ ὑπο-
μονὴ καὶ νὰ πολιτεύεται μὲ σύνεση καὶ τέχνη. Ὁ ἄρχων τῶν Βουλ-
γάρων φοβήθηκε νὰ τὰ βάλει μὲ τὸν Βατάτζη. Εὐκόλος σὲ ἀπότομες
ἀποφάσεις, ἔκοψε τὶς ἐκκλησιαστικὲς σχέσεις πού εἶχε συνάψει ὁ
προκάτοχός του μὲ τὴ Ρώμη, δέχθηκε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρ-
χη τῆς Νικαίας τὴν ἀναγνώριση τῆς αὐτονομίας τῆς βουλγαρικῆς
ἐκκλησίας μὲ ἀντάλλαγμα νὰ μνημονεύεται πρῶτος ὁ δικός μας πα-
τριάρχης, καὶ τὴν κόρη του Ἑλένη, πού τὴν εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸν Λα-
τῖνο αὐτοκράτορα γιὰ ν' ἀποκτήσει ἔτσι δικαιώματα στὴν Κων-
σταντινούπολη, τὴν πρόσφερε στὸ γιό καὶ διάδοχο τοῦ Βατάτζη.
Ἡ φιλία, βέβαια, καὶ ἡ συμμαχία, καθὼς καὶ ἡ κοινὴ πολεμικὴ ἐνέρ-
γεια τῶν δύο τους κατὰ τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος κόπηκαν ἀπό-
τομα, ὅταν ὁ Ἰωάννης Ἀσάν φοβήθηκε πὼς ὅλα αὐτὰ θὰ ὠφελοῦσαν
τὸν συμπέθερό του αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας. Ὁ εὐμετάβολος τσά-
ρος, συμμαχώντας τώρα μὲ τοὺς Λατίνους καὶ τοὺς Κουμάνους,
χτύπησε τὸν Βατάτζη, ἀλλὰ χωρὶς ἀντίκτυπο στὸ ἀσιατικὸ κρά-
τος τῆς Νικαίας. Τοῦ πῆρε πίσω καὶ τὴν Ἑλένη – παιδιὰ ἦταν, ἄλ-
λωστε, ἀκόμα καὶ ἡ Ἑλένη καὶ ὁ ἐνδεκαετής τότε σύζυγός της Θεό-
δωρος – γιὰ νὰ τὴ δώσει σ' ἄλλον. Καὶ πάλι, ὅμως, μεταμελήθηκε
ὁ Ἰωάννης Ἀσάν (προπάντων ὕστερ' ἀπὸ μερικὰ βαρεῖα οἰκογε-
νειακὰ πλήγματα πού τ' ἀπέδωσε στὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ), τὰφτιαξε
ξανά μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας καὶ ἡ μικρὴ Ἑλένη ξαναγύ-
ρισε στὸν Θεόδωρο καὶ στὴ στοργικὴ πεθερὰ της Εἰρήνη, γιὰ νὰ
γίνει ἀργότερα Ἑλληνίδα αὐτοκράτειρα.

Ὁ Βατάτζης δεχόταν ὑπομονετικὰ τὶς ἰδιοτροπίες τοῦ τσάρου,
καιροφυλακτοῦσε καὶ περίμενε. Κ' ἦρθε ἡ ὥρα πού πέθανε ὁ φιλύ-
ποπτος καὶ εὐμετάβολος συμπέθερός του, καὶ οἱ ὀρδὲς τῶν Τοχάρων

ἡ Ταχαρίων, ἡ Ἀτάρων, ἡ Ταρτάρων, ποὺ ἀνήκουν στὸ γένος τῶν Σκυθῶν, ἔκαναν τοὺς Βουλγάρους νὰ γονατίσουν καὶ τοὺς Τούρκους τοῦ Ἰκονίου νὰ τρομάξουν. Ὁ Σιτζισχᾶν (ἔτσι τὸ γράφει τὸ βάρβαρο ὄνομά του ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς) ἢ Τζιγκίσκανις («Τζιγκίς γὰρ τὸ ὄνομα, ὁ δὲ Κάνις βασιλεύς», ὅπως λέει ὁ Παχυμέρης) ἦταν ὁ μέγας κατακτητὴς ποὺ, πηδώντας ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ κόσμου στὸ ἄλλο (πάντως ἔξω ἀπὸ τὴ δική μας οἰκουμένη), παράδωσε στοὺς γιούς του ἓνα ἀπέραντο βασίλειο. Ὁ δάσκαλός μου ἔλεγε ὅτι ὁ Σιτζισχᾶν καὶ ὁ λαὸς του θάπρεπε νὰ ὀνομάζονται Μογγόλοι καὶ ὄχι Τάρταροι· οἱ Τάρταροι, ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Σκυθικοὺς λαούς, ὑποδουλώθηκαν ἀπὸ τοὺς Μογγόλους καὶ τοὺς ἀκολούθησαν στὶς ἐπιδρομὲς τους. Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, μιλώντας γιὰ τὸ ἔθνος αὐτό, λέει ὅτι «ἔθνος ἐστὶ πολυανθρωπότερον, βορειότερον πολλῶ τὴν οἴκησιν ἔχον ἢ κατὰ πᾶσαν τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην». Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀπύθμενο ἀρκτικὸ βάθος του, ξεπρόβαλε τὸ ἔθνος αὐτό, σχεδὸν ταυτόχρονα, καὶ στὸν Ἰστρο καὶ στ' ἀνατολικά σύνορα τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς λέει: «Ὡσπερ γὰρ εἰσιν οὐράνια μὲν δείματα θεόθεν τοῖς ἀνθρώποις ἐπισειόμενα πολλάκις, κεραυνοὶ καὶ πρηστικῆρες καὶ ὑετῶν πλῆθος, ἐπίγεια δέ, σεισμοὶ καὶ ρήγματα γῆς, ἀέρια δέ, τυφῶνες καὶ λαίλαπες· οὕτω καὶ οὗτοι ταμιεύονται τῷ θεῷ, ἀρκτικά τινα, ὡς εἰπεῖν, καὶ ὑπερβόρεια δείματα, ὥστ' ἀνθ' ἑτέρας μάστιγος στέλλεσθαι καθ' ὧν ἂν καὶ ὁπότε ἡ πρόνοια βούλοιο».

Ἀπὸ τὴ φοβερὴ αὐτὴ μάστιγα τὸν προφύλαξε τὸν Βατάτζη ἡ θεῖα πρόνοια. Δὲν ἀρνήθηκε ὁ Βατάτζης νὰ συμμαχήσει μὲ τὸν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν μαζὶ τὸν κίνδυνο. Ὡστόσο, τὸ Ἑλληνικὸ βασίλειο τοῦ Βατάτζη ἔμεινε ἄθικτο ἀπὸ τοὺς Μογγόλους, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ὁ σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου ἀναγκάσθηκαν, ὁ πρῶτος μάλιστα ὕστερ' ἀπὸ μιὰ στρατιωτικὴ πανωλεθρία, νὰ πληρώνουν, γιὰ ἓνα σοβαρὸ διάστημα χρόνου, φόρο ὑποτελείας στὸν ἀκατανίκητο ἐπιδρομέα. Ὁ Βατάτζης, μάλιστα, κατάφερε στὶς ὥρες ἐκεῖνες ποὺ ἦταν γιὰ ὅλους ὥρες τοῦ μεγάλου τρόμου, τῶν μεγάλων «δειμάτων», νὰ πάρει στὰ χέρια του τὴ Θράκη καὶ τὴ Μακεδονία, διώχνοντας ἀπὸ τίς περιοχὲς αὐτὲς τοὺς Βουλγάρους ποὺ εἶχαν γίνεϊ κι' αὐτοὶ φόρου ὑποτελεῖς στοὺς Μογγόλους, καὶ καταλύοντας στὴ Θεσσαλονίκη τὴν ψεύτικη Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου (ποὺ οἱ Βούλγαροι, ἀφοῦ τὸν τύφλωσαν, τὸν ἀπελευθέρωσαν) καὶ τοῦ γιοῦ του Δημητρίου. Τὸ δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου εἶχε ἤδη ἀποκοπεῖ ἀπὸ τοὺς ἐξαθλιωμένους καὶ τυχοδιῶκτες αὐτοκράτορες τῆς Θεσ-

σαλονίκης. Καί ὁ Βατάτζης τὸ σεβάσθηκε, συνάπτοντας συνθήκη φιλίας μαζί του.

Ἔτσι, ὁ σπουδαῖος αὐτὸς βασιλεὺς ἔδωσε στήν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, ἀπομονώνοντας τὸν Λατῖνο αὐτοκράτορα στήν Κωνσταντινούπολη, μιὰν ἔκταση ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια — μέ ἀσιατικὸ βᾶθος ποὺ πλησίαζε τὴν Ἄγκυρα — κ' ἔφθανε ὡς τὴν Ἀχρίδα καὶ τοὺς Σκουποὺς (τὰ Σκόπια, ὅπως λένε οἱ Σέρβοι), κι' ἀκόμα πιὸ πέρα. Βορειότερα ἀπὸ τὸ Δυρράχιο εἶχε κι' ὁ Βατάτζης ἓνα ἀνοιχτὸ παράθυρο πρὸς τὸν Ἀδρία. Ὁ διάδοχός του τὸ ἀνοιξε περισσότερο παίρνοντας καὶ τὸ Δυρράχιο.

Τὸ κύρος τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας ἦταν στὸ πρόσωπο τοῦ Βατάτζη μεγάλο. Ὁ πανίσχυρος Φρειδερίκος, ὁ δεύτερος Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ τῶν Ἀλαμάνων ποὺ ἔφερε τ' ὄνομα τοῦτο, ἔδωσε στὸν σύμμαχό του Ἰωάννη Δούκα Βατάτζη τὴν κόρη του Κωνσταντία, ποὺ στὴ Νίκαια ὀνομάσθηκε Ἄννα. Ἡ Εἰρήνη «γυνὴ σώφρων καὶ ἀρχική, καὶ τὸ βασιλεῖον μεγαλεῖον ἐπιδεικνυμένη ἐν ἅπασιν», εἶχε πεθάνει («προηγῆσατο δὲ τοῦ θανάτου αὐτῆς ἔκλειψις τοῦ ἡλίου περὶ τὸν Καρκῖνον ὁδεύοντος· ἀλλὰ καὶ κομήτης πρὸ μηνῶν ἕξ περὶ τὸ μέρος τοῦ βορρᾶ ἀνεφάνη, ἦν δὲ πωγωνίας...»). Ὁ «Φρεδερίκος, θεοῦ χάριτι Ρωμαίων βασιλεὺς αἰὶ αὐγουστος, Ἱεροσολύμων καὶ Σικελίας ρῆξ», ἀπευθύνοντας σ' ἑλληνικὴ γλῶσσα τὰ γράμματά του «Ἰωάννη, τῷ ἐπιφανεστάτῳ Γραικῶν βασιλεῖ, τῷ Δούκα, περιποθητῷ γαμβρῷ αὐτοῦ», τὸν κατατοπίζει γιὰ ὅσα συμβαίνουν στὴ Δύση ἢ τοῦ ἐκφράζει τὸ παράπονό του ποὺ ὁ Βατάτζης καλλιεργοῦσε φιλικὲς σχέσεις καὶ μέ τὸν Πάπα: «Βούλεται δὲ καὶ ἡ αἰθριότης ἡμῶν πατρικῷ τρόπῳ τὴν υἱικὴν σου ἐλέγχειν διάθεσιν, πῶς ἄνευ πατρικοῦ βουλευμάτος ἠθέλησας ἀποκρισαρίους πρὸς τὸν πάπαν στέλλειν. Ἔδει τὴν ἀγάπην σου τὴν ἡμετέραν πρῶτως ἐλεῖν βουλήν. Πεπειραμένοι γὰρ τῶν ὧδέ ἐσμεν, καὶ τῶν τοιούτων ἢ κακία ἡμᾶς οὐ λανθάνει, ὡς καὶ ἡμεῖς ἐκ τῶν φυομένων πολλὰκις ὑποθέσεων τῶν αὐτόθεν μερῶν ἄνευ τῆς σῆς βουλῆς πράττειν τι ἢ ἐπιχειρῆσαι οὐ βουλόμεθα...». Ὁ μέγας Φρειδερίκος βλέπει τὴν οἰκουμένην σὰν ἓνα δέντρο ποὺ ὁ ἓνας μεγάλος κλάδος του, ἡ Δύση, ἀνήκει στὴ δική του δικαιοδοσία, καὶ ὁ ἄλλος, ἡ Ἀνατολή (παρὰ τὴν ὕπαρξη Λατίνου αὐτοκράτορος στήν Κωνσταντινούπολη) στὴ δικαιοδοσία τοῦ Ἑλληνοῦ Βατάτζη. Ὁ ἀμείλικτος ἀνταγωνισμὸς του μέ τὸν Πάπα κάνει τὸν Φρειδερίκο νὰ γράφει στὸν Βατάτζη: «Πῶς οὗτος ὁ λεγόμενος μέγας ἀρχιερεὺς ἀρχιερέων, πάντων ἐνώπιον καθ' ἐκάστην τὴν βασιλείαν σου ὀνομαστί καὶ πάντας τοὺς ὑπὸ σὲ Ρωμαίους ἀφορισμῶν καθυποβάλλων, αἰρετικούς τοὺς ὀρθοδοξοτάτους Ρωμαίους, ἐξ ὧν ἡ πίστις τῶν χριστιανῶν εἰς τὰ τῆς

οίκουμένης ἐξῆλθε πέρατα, ἀναισχύντως καλῶν, τοιούτους ἀνδρας πνευματικούς κατ' αὐτὸν πρὸς τὴν βασιλείαν σου ἀποστέλλειν οὐκ ἐρυθρίασε; Πῶς ὁ τοῦ σχίσματος αἴτιος δολερῶς ὑπείσέρχεται, ἵνα τοῖς ἀναιτίοις εἰσφέρει ἀντέγκλημα»; Ἔτσι, ὁ Φρειδερίκος, ἂν καὶ οἱ λαοὶ τοῦ ἀνῆκαν στὴ Λατινικὴ ἐκκλησία, χαρακτηρίζει ὡς ὑπεύθυνο γιὰ τὸ σχίσμα τὸν Πάπα καὶ ὡς «ὀρθοδοξοτάτους» τοὺς Ἕλληνας, τοὺς ὑπηκόους τοῦ Βατάτζη. Τὸ κῦρος τοῦ Βατάτζη ἦταν τέτοιο πού καὶ ὁ Φρειδερίκος τοῦδωσε τὴν κόρη του καὶ τὸν ἀναγνώριζε ὑπεύθυνο γιὰ τὴ μιστὴ οἰκουμένη, ἀλλὰ καὶ ὁ Πάπας, ἂν καὶ ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ πεθεροῦ του Φρειδερίκου, ἀναγκαζόταν νὰ τὸν κολακεύει καὶ νὰ τοῦ στέλνει «κήρυκας... ἐπὶ τῷ διαλεχθῆναι μετὰ τῶν ἀρχιερέων τῆς ἐκκλησίας» τῆς Νικαίας.

17

Ὁ γιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Βατάτζη, ὁ δεύτερος Θεόδωρος Λάσκαρις, δὲν πρόλαβε νὰ βασιλεύσει παρὰ μόνο τέσσερα χρόνια. Πέθανε νέος στὸ ἔτος 1258. Ὡστόσο, στὰ τέσσερα αὐτὰ χρόνια ἔδειξε ὅτι, χωρὶς νᾶναι στὸ ὕψος τοῦ πατέρα του, ἦταν σὲ θέση νὰ τιμήσει τὴν καταγωγή του, πολεμώντας μὲ γενναιότητα, θεωρώντας χρέος του νὰ διατηρήσει μὲ κάθε προσωπικὴ θυσία τὰ ὅρια τοῦ κράτους πού τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ὁ πατέρας του, καὶ προάγοντας τὴ Νίκαια — πρῶγμα πού καὶ ὁ πατέρας του θὰ τὸ χαιρόταν — σὲ κέντρο τοῦ πνεύματος μὲ πρότυπο τὸ ἀρχαῖο ἄστυ τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ συμπολεμιστὴς του ἀνώνυμος χρονογράφος (ἢ ὁ Κυζίκου Θεόδωρος) λέει: «Τούτου τοῦ βασιλέως Θεοδώρου οἱ πολλοὶ μὲν θαυμάζουσι τὸ κατὰ φιλοσοφίαν ἀσύγκριτον, καὶ τὸ τῆς φρονήσεως ἀληθῶς ἀπαραμίλλον, ἄλλοι τὸ περὶ τὰς στρατηγίας δόκιμον καὶ θερμουργὸν καὶ τὸ ὅλον ἀρεϊκόν... Εἰσὶ δ' οἱ καὶ τὸ φιλότιμον καὶ μεγαλόδωρον, καὶ πλουτοποιὸν τῆς αὐτοῦ δεξιᾶς ἐκθειάζουσιν. Ἄτεροι δὲ ἕτερα τῶν αὐτοῦ θεοσδότην πλεονεκτημάτων, πολλῶν ὄντων καὶ μεγάλων, ἐκπλήττονται καὶ ὑπερεξαίρουσι». Οἱ μεγάλες, ὡστόσο, ἀρετές του δὲν τὸν ἐμπόδισαν, τὸν δεύτερο Θεόδωρο Λάσκαρι, νᾶναι σκληρὸς καὶ μάλιστα ἀπάνθρωπος, ὅταν οἱ παλαιῆς οἰκογένειες, βλέποντας νὰ ὀνομάζει τὸν κοινωνικὰ ταπεινὸ Γεώργιο Μουζάλωνα, «τὸν ὑπὲρ τοὺς ἄλλους τούτῳ φιλούμενον», μέγαν δοκέστικον, σὲ λίγο μάλιστα «πρωτοσεβαστὸν τε καὶ πρωτοβεστιάριον καὶ μέγαν στρατοπεδάρχην», αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη ν' ἀντιδράσουν. Καὶ δὲν τὸν ἐμπόδισαν οἱ ἀρετές του, οὔτε ἡ ἄρτια φιλοσοφικὴ του παιδεία πού τὴ χρωστοῦσε στὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη, οὔτε ἡ ἐμφυτὴ μαθηματικὴ καὶ γεωμετρικὴ του σκέψη, νᾶναι φοβερὰ ὀξύθυμος καὶ νὰ βάζει νὰ δέρνουν τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη, ἂν καὶ ἦταν μέγας λογοθέτης καὶ φίλος του, ὅπως τὸ διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ παθὼν: «δυοῖν κορυνοφόροι»